

چیستی نسبت دین و سرمایه اجتماعی با نگره فلسفی

(موردکاوی: پایش آیات قرآن در نظام وحیانی)

حسین خنیفر^۱، سمیه بابائیان مهابادی^۲، فائزه طاهری نژاد^{۳*}

۱. استاد گروه مدیریت، پردیس فارابی دانشگاه تهران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی پردیس فارابی دانشگاه تهران

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت دولتی پردیس فارابی دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۹۴/۲/۳۱؛ تاریخ پذیرش: ۹۴/۳/۱۰)

چکیده

سرمایه اجتماعی مؤلفه‌ای است که در حوزه مدیریت و علوم رفتاری و در نگره فلسفی و وحیانی، به‌ویژه در کتاب‌های آسمانی به آن پرداخته شده و در سده اخیر در حوزه تحقیقات مدیریت و فلسفه حیات انسانی به‌عنوان موضوعی حیاتی مطرح بوده است. در این مقاله که دو جنبه نگاه وحیانی و نگره علمی (مدیریتی) مطمح نظر خواهد بود، سعی کرده‌ایم با نگاهی میان‌رشته‌ای و حرکت در مرزهای دانش به این مفهوم از منظر فلسفی، مدیریتی و دینی بپردازیم؛ از طرفی برخی سرمایه اجتماعی را دارای پایه عقلانیت فلسفی دینی می‌دانند. روش تحقیق تحلیل محتوا بوده است و با مطالعه تطبیقی و همگنی آیات وحیانی بر مؤلفه‌های مدل بانک جهانی در موضوع سرمایه اجتماعی به نتایج جالبی از این نگره رسیده‌ایم که بیانگر تشویق دین مبین اسلام به عضویت در شبکه‌های غیررسمی است و نسبت قریب دین و سرمایه اجتماعی در فلسفه حیات را نمایان می‌کند.

واژگان کلیدی

سرمایه اجتماعی، نسبت دین و سرمایه اجتماعی، نظام وحیانی، نگره فلسفی.

مقدمه

با کاوش در ادیان قبل از میلاد تا عصر حاضر مشاهده می‌کنیم که بسیاری از مفاهیم فاخر دینی با مبانی زندگی بشری و اجتماعی آمیخته است. این مهم در دین اسلام بیشتر خود را نشان می‌دهد. به‌طور مثال امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «الفقه ثم التجاره؛ یعنی ابتدا باید تفقه کرد و سپس دست به تجارت زد». در زمینه مدیریت نیز مبانی و مفاهیم آن در دین از زمان دیرین مورد توجه بوده است تا جایی که آیت‌الله شیرازی می‌نویسد: اگر فقه ۱۰۰ جزء داشته باشد، ۹۹ جزء آن مدیریت و یک جزء آن مبانی فقهی و دینی است (شیرازی، ۱۳۵۷: ۳).

حال بعد از عبور از هزاره دوم و پا گذاشتن به هزاره سوم، که به‌زعم برخی صاحب‌نظران پایان عصر اضطراب^۱ و آغاز عصر افسردگی^۲ بشر است (مورفی، ۲۰۰۳)، مفاهیم جدیدی در حوزه‌های میان‌رشته‌ای^۳ ظهور یافته‌اند که از آن جمله مقوله و مفهوم سرمایه اجتماعی^۴ است که مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف علوم اجتماعی قرار گرفته و به‌همین دلیل تحقیقات متعددی در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مرتبط با سرمایه اجتماعی صورت گرفته است. از جمله می‌توان به تحقیقات مختلفی در زمینه نسبت آموزه‌های دینی و باورهای مذهبی با سرمایه اجتماعی اشاره کرد.

1. Anxiety

2. Depression

۳. شایان ذکر است که سرمایه اجتماعی مفهومی کاربردی در حوزه‌های مختلف از جمله در علوم رفتاری (جامعه‌شناسی، علوم اجتماعی، روانشناسی، مدیریت و کارآفرینی) است و از جهتی نیز در سایر حوزه‌ها مانند حقوق و علوم سیاسی کاربرد دارد. مضافاً اینکه این مقوله در موسوعه روایی و نص و حیاتی قرآن کریم به تلویح و تصریح مورد تأکید و اشاره واقع شده است و در ادامه مقاله می‌توان شاهد آیات مورد استفاده با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بود.

4. Social capital

سرمایه اجتماعی به مثابه یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم دیرینه در ادیان و علوم اجتماعی و تشکیل‌دهنده یکی از بنیان‌های فرهنگی جوامع دیرین و نوین، در کنار عناصری مانند باورهای اعتقادی و عقلانیت و حاکمیت قانون، در میان اندیشمندان علوم اجتماعی جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است؛ به بیان دیگر، سرمایه اجتماعی به‌عنوان جوهر و بنیان جامعه نوین از طریق فرایند ایجاد ارتباط و اعتماد در شبکه‌های ارتباطی در جامعه فردگرا، مانع ذره‌ای شدن جامعه، از خود بیگانگی و رشد فزاینده انحراف‌های اجتماعی می‌شود و از طریق ایجاد ارتباط در میان افراد، کنش را تسهیل می‌بخشد (فصیحی، ۱۳۸۶: ۸۰).

بیان مسئله

سرمایه اجتماعی از موضوعات مهم و تأثیرگذاری است که در کشورهای مختلف برای تحقق اهداف اجتماعی، اقتصادی و ... از ظرفیت آن بهره می‌گیرند و نقش بسزایی در سلامت و انسجام جوامع دارد. تکوین سرمایه اجتماعی مستلزم عواملی خواهد بود که یکی از مهم‌ترین آنها دین است و بخش مهمی از معارف و دستورهای ادیان الهی نیز به تبیین روش‌های زندگی اجتماعی و فردی ایده‌آل و مطلوب در جامعه و تحقق الگوی انسان کامل و شایسته در دنیا و آخرت اختصاص دارد (ضرغامی، ۱۳۸۶: ۷۰). از طرفی در حوزه دینی، انسان موجودی مختار و رفتارهای او تعیین‌کننده حدود و فاصله‌اش با دیگران است؛ این اختیار به او اجازه می‌دهد تا مقوله ارتباطات، تأثیر و حوزه نفوذ خود را تعریف کند و در قبال اعمال خویش پاداش یا جزا بگیرد و نسبت خود را بازتعریف کند (Swinburne, 2003, p.142).

دین به‌عنوان ارزشی متعالی با کارکردهایی چون انضباط‌بخشی، حیات‌بخشی و انسجام‌بخشی سازوکارهایی را موجب می‌شود که در قالب آنها سرمایه اجتماعی شکل می‌گیرد (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۷۰).

دغدغه اصلی ما در این مقاله یافتن مؤلفه‌های مشترک بین نظام وحیانی و مقوله سرمایه اجتماعی است؛ همان‌طور که در آیه ۲ سوره مائده: ^۱ «در نیکوکاری و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید، و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید، و از خدا پروا کنید که خدا سخت‌کیفر است» و در آیه ۱۰۳ سوره آل‌عمران: ^۲ «همگی به ریسمان الهی که شما را به هم پیوند می‌دهد، چنگ بزنید و از اختلاف و پراکندگی بپرهیزید» و در روایتی از امام علی علیه السلام که می‌فرماید: «به خدا سوگند که مراد از اجتماع، پیوستگی و اجتماع پیروان حق است اگرچه اندک باشند» (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۲۷۲) به این مهم اشاره شده است. همچنین یکی از دغدغه‌های اصلی امروزی در رشته‌های علوم انسانی یافتن مناسبات بین رشته‌های مختلف و دست زدن به تحقیقات میان‌رشته‌ای و اصطلاحاً حرکت در مرزهای دانش است، لذا در تحقیق حاضر سعی در شناسایی چیرستی نسبت دین و سرمایه اجتماعی با نگره‌ای فلسفی داریم.

نگره فلسفی به دین

از دین تعریف‌های متعدد و متنوعی ارائه شده است؛ در پشت این تعریف‌ها، حضور رویکردهای مختلف به جهان، انسان و تاریخ (که منبعث از مکتب‌های شناخته‌شده فلسفی، جامعه‌شناختی و روانشناختی هستند) مشاهده می‌شود (علینی، ۱۳۹۱: ۱۳۷).

استاد مطهری در تعریفی از دین بیان می‌کنند: دین هم برای سازگار کردن محیط اجتماعی با زندگی فرد، یعنی ایجاد عدالت اجتماعی و سازمان متوافق با مصالح عموم و هم در ایجاد توافق و انطباق در روحیه فرد با مصالح عالی‌ه اجتماع لازم و ضروری است

۱. وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.

۲. وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ.

(مطهری، ۱۳۸۶: ۷۶-۷۷). ایشان علاوه بر این آورده‌اند که بشر هم از لحاظ شخصی و هم از جنبه اجتماعی نیازمند دین است و دین را سرمایه زندگی و پشتوانه اخلاق و قانون می‌دانند (مطهری، ۱۳۷۰: ۳۹۸-۴۰۰).

علامه طباطبایی در تعریف دین می‌گویند: «دین سلوک (فکری، قلبی، قلمی و رفتاری) در زندگی دنیاست که تأمین‌کننده صلاح و سعادت انسان در این جهان است، به گونه‌ای که با کمال اخروی و زندگی جاودان حقیقی مطابق می‌باشد»^۱ (طباطبایی، ج ۱۶: ۲۰۲۰).

آیت‌الله جوادی آملی در تعریف دین آورده‌اند که: دین مجموعه قوانین و مقرراتی است که هم به اصول بینشی بشر نظر دارد و هم درباره اصول گرایشی وی سخن می‌گوید و هم اخلاق و شئون زندگی او را زیر پوشش دارد. به دیگر سخن دین مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره فرد و جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها از طریق وحی و عقل در اختیار آنها قرار می‌گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۷).

در نگاه و حیانی، عقل جایگاه بلندمرتبه‌ای دارد و تبلور دین در شرع است و این قاعده وجود دارد که *كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ الشَّرْعُ حَكَمَ بِهِ الْعَقْلُ* و *كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ الْعَقْلُ حَكَمَ بِهِ الشَّرْعُ*^۲. با این اوصاف نگاه و حیانی که در قالب شرع است، تفرجگاه عقل نیست، بلکه خود عقل است. از میان تعریف‌های فوق، تعریف آیت‌الله جوادی آملی از جامعیت و ارتباط مناسب‌تری با موضوع سرمایه اجتماعی برخوردار است؛ لذا مبنای کار این پژوهش تعریف ایشان خواهد بود.

۱. «الدین؛ نحو سلوک فی الحیاه الدنیا یتضمن صلاح الدنیا بما یوافق الکمال الاخروی و الحیاه الدائمہ الحقیقیه».

۲. معنای قاعده آن است که هرگاه عقل به صورت مستقل فعلی را حسن یا قبیح؛ یا فعلی را دارای مصلحت و مفسده دانست، کشف می‌کنیم که شارع مقدس نیز نسبت به آن فعل، حکم امر یا نهی دارد. از این حکم عقلی به آن حکم شرعی منتقل می‌شویم.

سرمایه اجتماعی

اصطلاح سرمایه اجتماعی قبل از سال ۱۹۶۱ در مقاله‌ای توسط هانی فان از دانشگاه ویرجینای غربی مطرح شد (اعظمی و دیگران، ۲۰۱۳: ۳). اما نخستین بار در اثر کلاسیک جین جاکوب (مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی) در ۱۹۶۱ و در توضیح شبکه‌های اجتماعی فشرده در محدوده‌های حومه قدیمی و مختلط شهری، حفظ نظافت، نبود جرم و جنایت خیابانی و بهبود کیفیت زندگی، در مقایسه با عوامل نهادهای رسمی مانند نیروهای حفاظتی پلیس و نیروهای انتظامی به کار رفت (اسماعیلی شه‌میرزادی، ۱۳۹۲: ۱۲۲).

سرمایه اجتماعی از دو کلمه «سرمایه» و «اجتماعی» تشکیل شده است. اصطلاح سرمایه به ثروت انباشته (به‌ویژه آنچه برای تولید ثروت بیشتر به کار می‌رود) اطلاق می‌شود. واژه «اجتماعی» به رفتاری اشاره دارد که هوشیار یا ناهوشیار به سوی سایر مردم جهت‌گیری شده باشد. اسم این صفت کلمه جامعه است که از کلمه لاتین «Socius» به معنای «دوست یا رفیق» مشتق شده است^۱ (حسن‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۶).

سرمایه اجتماعی به جنبه‌هایی از زندگی اجتماعی از قبیل شبکه‌های ارتباطات، سطوح بالای اعتماد بین افراد، هنجارهای همکاری و روابط متقابل اشاره دارد (Honlond et al, 2014, p.491) و دربردارنده مضامینی همچون اعتماد است که پیگیری اهداف مشترک را در میان افراد تسهیل می‌کند (شیرخانی، ۱۳۹۱: ۱۱۵).^۲

دانشمندان مختلف به ارائه تعریف‌های متنوعی در زمینه سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند؛ که مهم‌ترین این تعریف‌ها در جدول ۱ آمده است.

۱. چنین ریشه‌یابی نشان می‌دهد که اساساً کلمه اجتماعی از پدیده دوستی ناشی شده و حاکی از دلبستگی شخصی، همکاری، یکپارچگی، احترام متقابل و احساس شفقت مشترک است (حسن‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۶).
۲. اگرچه نزدیک به یک قرن از اولین نوبت کاربرد ترکیب سرمایه اجتماعی در ادبیات اقتصادی و اجتماعی غرب می‌گذرد، کاربرد وسیع این واژه و توجه به این وجه از پدیده‌های اجتماعی عمدتاً از چهار دهه گذشته تجاوز نمی‌کند. با وجود این تنها طی چند سال اخیر بحث درباره سرمایه اجتماعی علاقه محققان و پژوهشگران ایرانی را به خود جلب کرده است (آبیایی، ۱۳۹۲: ۱۵).

صاحب نظران	تعریف سرمایه اجتماعی
بیکر ^۱	منبعی که افراد از ساختارهای مشخص اجتماعی به دست می آورند و سپس برای تعقیب منافعشان استفاده می کنند و آن به وسیله تغییر در روابط میان افراد ایجاد می شود.
برت ^۲	دوستان و همکاران که از طریق آن افراد فرصت هایی برای استفاده از سرمایه مادی و انسانی دیگران به دست آوردند.
کلمن ^۳	نوع خاصی از منابع اجتماعی که در دسترس کنشگران قرار می گیرد و خلاف دیگر انواع سرمایه ها در ساختار روابط میان کنشگران تعبیه شده است.
فوکویاما ^۴	به سادگی سرمایه اجتماعی را می توان مجموعه ای از ارزش ها یا هنجارهای رسمی تعریف کرد که اعضای گروه مشترکاً به آن باور دارند و همکاری بین آنها را مجاز می کند.
پوتنام ^۵	ویژگی های سازمان های اجتماعی مانند شبکه ها، هنجارها و اعتماد که همبستگی و همکاری برای منافع دوسویه را تسهیل می کنند.
ناهاییت و گوشال ^۶	جمع منابع بالقوه و بالفعل در دسترس افراد ناشی شده از شبکه روابط متعلق به فرد یا واحد اجتماعی. در نتیجه سرمایه اجتماعی هم شامل شبکه و هم شامل دارایی هایی است که احتمال بسیج شدن آن از طریق شبکه وجود دارد.
پنر ^۷	شبکه ای از روابط اجتماعی که رفتار افراد و در نتیجه رشد اقتصادی را تحت تأثیر قرار می دهد.
ول کاک ^۸	اطلاعات، اعتماد و هنجارهای متقابل که در شبکه های اجتماعی یک فرد قرار می گیرد.
ملر ^۹	سرمایه اجتماعی شبکه ای از جوامعی است که در انتقال دانش و منابع با هم سهیم هستند.
اسپلربرگ ^{۱۰}	سرمایه اجتماعی به عنوان یک منبع اجتماعی در روابط میان افراد یافت می شود و در برگیرنده شبکه های اجتماعی، ساختار حمایتی، مشارکت اجتماعی، مدنی و سیاسی و همچنین اعتماد بین افراد و نظام های اجتماعی است.

جدول ۱. تعریف سرمایه اجتماعی از دیدگاه صاحب نظران

1. Baker
2. Burt
3. Coleman
4. Fukuyama
5. Putnam
6. Nahapiet & Goshal
7. Pennar
8. Woolcock
9. Mellor
10. Speller berg

البته باید اذعان کرد با وجود تعریف‌های متنوع ارائه شده درباره سرمایه اجتماعی، بسیاری از تحقیقات نتیجه گرفته‌اند که این دیدگاه‌های متغیر پیرامون سرمایه اجتماعی جدای از هم نیستند، بلکه کامل‌کننده یکدیگرند (بانک جهانی، ۱۹۸۸)؛ لیکن از میان تعریف‌های ارائه شده مبنای این پژوهش تعریف اسپلبرگ در زمینه سرمایه اجتماعی است.

مناسبات فلسفی دین و سرمایه اجتماعی

رابطه بین دین و فلسفه اجتماعی ناظر به این نگاه فلسفی است که انسان ذی‌وجودی ذی‌عقل نسبت به سایر مخلوقات خداوندی رسالتی فراسویی دارد؛ لذا وقتی به سرمایه اجتماعی موجود زنده‌ای مثل انسان نگریسته می‌شود، فلسفه حیات بعد از ممات که نتیجه نقش در حیات عمر کوتاه آدمی است، شامل می‌شود. و بنا به نص بسیاری از متون علمی و روایی، کلیت سرمایه وجودی انسان، در این جهان نمایان نخواهد شد. بخشی از فلسفه وجود انسان و به نمایش گذاشتن سرمایه اجتماعی وجودیش برای ساختن حیات بعدی است (خنیفر، ۱۳۹۳: ۲).

سرمایه اجتماعی محصول تعاملات اجتماعی میان افراد است و هنجارهایی که در جامعه سبب ایجاد آن می‌شوند باید دارای ویژگی‌هایی از جمله صداقت، تعهد، اعتماد، جوانمردی، مشارکت و وفاداری باشند که این ویژگی‌ها به‌عنوان بایدهای دین در جامعه اسلامی مطرح هستند.

سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل اجتماعی و پتانسیل قدرت مردمی، مورد توجه بسیاری از اندیشمندان قرار گرفته است (محمدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱). در میان عناصری که سرمایه اجتماعی را به وجود می‌آورند یا حتی خود به‌عنوان سرمایه اجتماعی قلمداد می‌شوند، نباید دین را نادیده انگاشت. دین یکی از عوامل سازنده کارکردهایی است که سرمایه اجتماعی نیز به‌نوعی آنها را دارد. افراد بر حسب دین و مذهبی که دارند شاید منشأ مشارکت باشند، مانند حضور در مساجد، تکایا، کلیساها و اماکن مذهبی و زیارتی

(کتابی و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۶۹).^۱ به عقیده بسیاری از صاحب نظران، یکی از عوامل مهم در افزایش سرمایه اجتماعی در جامعه، دینداری مردم است. به گفته وبر «مذهب می تواند شبکه اعتمادی در بین افراد ایجاد کند که برای روابط تجاری و مبادله اقتصادی ضروری باشد» (همان).

دین احساساتی را که به جامعه انسجام می بخشد، توجیه عقلانی و پشتیبانی خواهد کرد. به نظر می رسد که باورداشت های همگانی از طریق مناسک دسته جمعی، دلبستگی افراد را به هدف های گروهی تقویت می کند و آنها را بالاتر از منافع صرفاً خصوصی قرار می دهد.

دین یگانگی افراد جامعه را با اعضای دیگر تقویت می کند.^۲ آدی هم مهم ترین کارکردهای دین را تقدس بخشیدن به هنجارها می داند و اینکه هدف های گروهی را بر فراز هدف های خود قرار می دهد. در واقع دین، نظم اجتماعی را مشروع می کند (علینی، ۱۳۹۱: ۱۴۸).

دینداری در کنار سرمایه اجتماعی نقش مهمی در کم کردن بی عدالتی ها و ایجاد احساس یکپارچگی اجتماعی^۳ دارد. دین شعله های خودمحوری و خودپرستی را

۱. امام صادق (ع) فرمودند: «اجتماعی از سه نفر از مؤمنان یا بیشتر تشکیل نگرفته، مگر اینکه فرشتگانی همانندشان حضور می یابند که اگر آن جمع دعای خیری کنند، آمین می گویند و اگر آنان از شری به خدا پناه ببرند، از خدا می خواهند که این بدی را از آنان دور کند و اگر آن گروه حاجتی بخواهند، نزد خدا شفاعت می کنند تا حاجت آنان را برآورد (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۲۷۸).

۲. محور دین مسلمانان، خدا، پیامبر و اهل بیت هستند و بر آنان لازم است در این محور، با یکدیگر در همه امور امور اجتماع و هماهنگی داشته باشند و از تفرقه و جدایی بپرهیزند. مصداق آیه شریفه در این زمینه آیه ۱۰۳ سوره آل عمران است که خداوند می فرماید: «همگی به ریسمان الهی که شما را به هم پیوند می دهد چنگ بزنید و از اختلاف و پراکندگی بپرهیزید» (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۲۷۷).

۳. رسول خدا ﷺ حتی نگاه های خود را میان اصحاب عادلانه قسمت می کرد و در مجلس، مساوی به روی آنان می نگرست و می فرمود: «چه بد قومی هستند آنان که برای خدا عدالت و قسط را برپا نمی دارند» (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۴۷۹).

فرومی‌نشانند (امین بیدختی و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۸). همچنین دین‌باوری و تعهد دینی رابطه مستقیمی با سرمایه اجتماعی دارد، زیرا سازمان‌های دینی نقش میانجی را در فعالیت‌های دینی ایفا می‌کنند. از آنجا که ادیان از نشست‌های عمومی و مراسم و مناسک خاصی برخوردارند، سبب توسعه شیوه همکاری، تعاون و آگاهی از مسائل اجتماعی می‌شوند (آبیان، ۱۳۹۲: ۱۷).

بر این اساس دین در انسجام‌بخشی، تحکیم عواطف مشترک، تسهیل در جامعه‌پذیری، تعریف و بازتولید ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، نقش چشمگیری ایفا می‌کند (محمدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲).

بدیهی است که دین به‌عنوان ارزشی متعالی سبب به‌وجود آمدن و شکل‌گیری برخی روحيات و عملکردهایی در زندگی اجتماعی افراد می‌شود که بر هیچ‌کس پوشیده نیست. شاید مهم‌ترین تبعات جدی دین، تحکیم روابط اجتماعی افراد در جامعه باشد (Ellwood, 1993, p.307).

دین و نهادهای دینی دست‌کم با توسل به سه مجموعه از سازوکارها در ایجاد سرمایه اجتماعی مؤثرند.

۱. نهادهای مذهبی این ایده را تبلیغ می‌کنند که روابط مثبت در میان اعضای خانواده و افراد جامعه امر تحسین‌شده‌ای است. نهادهای اسلامی، مسیحی و همچنین سایر ادیان، اعضای خود را در اجرای فریضه فوق تشویق کرده‌اند و آموزش‌های مذهبی بر پایه مواعظی پایه‌ریزی شده‌اند که همواره ایجاد پیوند سالم و اعتمادپذیر بین افراد را توصیه و تأیید می‌کنند.

۲. نهادهای مذهبی از سازوکارهایی استفاده می‌کنند که از آن راه به حمایت رسمی از افراد و خانواده‌ها می‌پردازند. کلیساها و دیگر سازمان‌های مذهبی بیشتر فعالیت‌های خاص را برای تقویت تعامل و روابط مثبت میان اعضای جامعه سازماندهی می‌کنند. از یک سو افراد با حضور در مراکز مذهبی، اوقاتی را با هم می‌گذرانند و از سوی دیگر با ایجاد

اردوگاه‌های خانوادگی به ارائه کمک‌های مشورتی، آموزشی، پرورشی و ... مبادرت می‌ورزند که فرصت‌های پیوند بین افراد را تقویت می‌کنند. به نظر می‌رسد هرچه افراد از طریق حضور در مراکز عبادی، بیشتر در کنش متقابل با یکدیگر قرار گیرند، رابطه آنها با یکدیگر مثبت و گرم‌تر خواهد شد (خنده‌رو، ۱۳۸۷: ۶۳).

۳. سومین مجموعه از سازوکارها شامل نقش مذهب در ایجاد فروبستگی در رابطه اجتماعی از طریق متصل کردن دوستان و اعضای خانواده در یک گروه اجتماعی همانند خواهد بود. یعنی اتصال و همبستگی بین اجزا و عناصر یک مجموعه مد نظر بوده و نقش دین در این اتصال است (گنجی، ۱۳۸۳: ۱۸۰).

توجه به نکات فوق مشخص می‌کند که رابطه بین نهادهای اجتماعی دین و شبکه‌های ارتباطی افراد، توجه جامعه‌شناسان زیادی را به خود جلب کرده است و پیام‌هایی که آن نهادها به افراد جامعه ارسال می‌کنند و نظام‌هایی که فراهم خواهند کرد و شبکه‌های اجتماعی که ایجاد می‌کنند، همگی منشأ و مبنایی برای ایجاد سرمایه اجتماعی هستند (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۶۹).

پیشینه پژوهش

ماهیت وحدت‌بخش دین موجب شده است که آن را عامل جدی و مهمی در افزایش سرمایه اجتماعی در نظر بگیرند. دین با افزایش همبستگی میان مردم، موجب می‌شود که روابط آنان قوی‌تر شود. بر این اساس، افراد دیندار بیش از دیگران به روابط اهمیت می‌دهند. این افراد بیشتر در فعالیت‌های اجتماعی و بشردوستانه شرکت می‌کنند. همچنین مناسب جمع‌های مذهبی، ارتباطات شخصی و مستقیم میان مؤمنان را بیشتر می‌کند. باورهای دینی با پیوند دادن افراد جامعه و هموعان، انسجام اجتماعی را تقویت خواهد کرد و با تقویت اهداف خیرخواهانه و بشردوستانه همانند کسب رضایت خداوند، زمینه افزایش سرمایه اجتماعی را فراهم می‌آورد (درخشه و دیگران، ۱۳۹۰: ۸۴).

با توجه به مطلب فوق، موضوع دین و سرمایه اجتماعی توجه محققان بسیاری را به خود جلب کرده و تحقیقاتی به منظور بررسی رابطه بین دین و سرمایه اجتماعی در سال‌های گذشته در ایران انجام گرفته است که در اینجا به برخی از آنها می‌پردازیم:

کتابی و دیگران (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان "دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی"، مذهب در شکل ناب و پویای خود را به عنوان نیروی تلقی می‌کنند که در ایجاد سرمایه اجتماعی نقش بسزایی دارد و به نظر می‌رسد که تغییر در کیفیت آن به تغییر در سطح برخورداری از سرمایه اجتماعی نیز منجر می‌شود، به این معنا که هرچه افراد یک جامعه مذهبی تر باشند، سرمایه اجتماعی آنها افزایش خواهد یافت و افزایش سرمایه اجتماعی به افزایش توسعه اجتماعی و فرهنگی منجر خواهد شد.

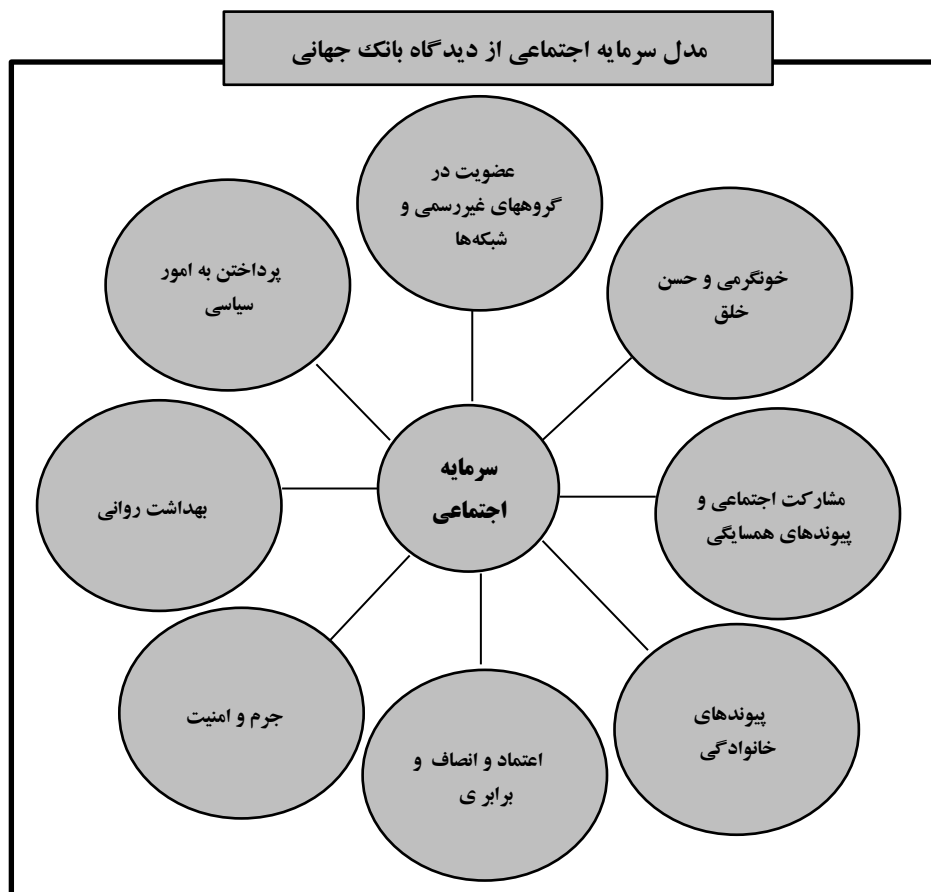
براتلو و صنایع (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان "درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی" مدلی شناختی به منظور نهادینه کردن بعدی از اندیشه اجتماعی دینی ارائه کرده‌اند. در این مدل دو جریان ایجابی و بازدارنده در تعامل با سرمایه اجتماعی دیده می‌شود؛ اول امر به پسندها و شایستگی‌ها نسبت به سرمایه اجتماعی نقش ایجابی، توسعه‌بخشی و تکمیلی دارد و دوم اینکه نهی از ناپسندها و ناشایستگی‌ها با حفظ و پاسداشت سرمایه اجتماعی، مانعی در برابر به‌هدر رفتن آن است.^۱

۱. خداوند در سوره اعراف آیه ۱۵۷ می‌فرماید: «همانان که از این فرستاده، پیامبر درس نخوانده - که [نام] او را نزد خود، در تورات و انجیل نوشته می‌یابند - پیروی می‌کنند؛ [همان پیامبری که] آنان را به کار پسندیده فرمان می‌دهد، و از کار ناپسند باز می‌دارد». همچنین آیه ۱۰۴ سوره آل عمران نیز به این مهم توجه دارد: «و باید از میان شما، گروهی، [مردم را] به نیکی دعوت کنند و به کار شایسته وادارند و از زشتی بازدارند، و آنان همان رستگارانند». در آثار و برکات امر به معروف و نهی از منکر امام باقر علیه السلام فرمودند: «به‌راستی که با امر به معروف و نهی از منکر، راه‌ها امنیت می‌یابد، کسب‌ها حلال می‌شوند، حقوق غصب‌شده بازگردانی می‌شوند و زمین‌ها آباد می‌گردند و از دشمنان خدا دادخواهی شده و امور سامان می‌یابد» (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۵۰۹).

درخشه و ردادی (۱۳۹۰) در تحقیق متفاوتی با عنوان "کژکارکردهای سرمایه اجتماعی و نقش دین در بهبود آن" آورده‌اند که اسلام سرشار از مفاهیم سرمایه اجتماعی است. مثلاً رسول خدا ﷺ، نه سرمایه فیزیکی چندانی داشتند و نه سرمایه انسانی گسترده‌ای، همه سرمایه پیامبر ﷺ همین سرمایه اجتماعی بود که زمان و مکان نمی‌شناخت. محققان در این تحقیق مصداق کلمه سرمایه اجتماعی را الفت می‌دانند. در آیه شریفه ۱۰۲ سوره آل‌عمران^۱ خداوند می‌فرماید: «و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید، و پراکنده نشوید؛ و نعمت خدا را بر خود یاد کنید: آنگاه که دشمنان [یکدیگر] بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت، تا به لطف او برادران هم شدید؛ و بر کنار پرتگاه آتش بودید که شما را از آن رهانید.» و این یعنی منشأ اعتماد و پیوندهای میان افراد جامعه از خداوند است و این معنای سرمایه اجتماعی اسلامی محسوب می‌شود. همچنین پیشنهاد می‌شود که آموزه‌های دین به‌کار گرفته شوند تا از عوارض نامطلوب سرمایه اجتماعی کاسته شود.

سوابقی از پژوهش‌های انجام گرفته در رابطه با دین و سرمایه اجتماعی ارائه شد. تحقیق حاضر در نظر دارد با کاوش در آیات نظام و حیانی، به تطبیق مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از دیدگاه بانک جهانی (چون از منظر این دیدگاه همه تعریف‌های سرمایه اجتماعی مکمل یکدیگر هستند؛ ابعاد ارائه شده با توجه به جامعیت تعریف‌هاست) با آیات شریفه قرآن کریم پردازد. مدلی که در ذیل ارائه شده، نشان‌دهنده ابعاد سرمایه اجتماعی طبق تعریف است که پس از آن، نتایج تطبیق این مؤلفه‌ها با آیات ارائه خواهد شد.

۱. وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

شکل ۱. مدل سرمایه اجتماعی از دیدگاه بانک جهانی (ترک‌زاده و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۲۱)

تحلیل و مطالعه تطبیقی (همگنی آیات و حیانی بر مؤلفه‌های مدل بانک جهانی)

در جدول ۲ آیات منتخبی درباره اصطلاحات دینی و دلالت آنها بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی آورده شده است.

آیه کریمه	ترجمه	مؤلفه‌های همگن (واژگان کلیدی)	تحلیل	تفسیر
<p>وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُم بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ</p>	<p>و همگی به ریسمان خدا چنگ زدید، و پراکنده نشوید؛ و نعمت خدا را بر خود یاد کنید: آنگاه که دشمنان [یکدیگر] بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت، تا به لطف او برادران هم شدید؛ و بر کنار پرتگاه آتش بودید که شما را از آن رها نماید. این‌گونه، خداوند نشانه‌های خود را برای شما روشن می‌کند، باشد که شما راه یابید.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • الفت • اجتماع‌گرایی • اتحاد • پرهیز از تفرقه 	<p>در این آیه بحث نهایی که همان مسئله اتحاد و مبارزه با هر گونه تفرقه باشد، مطرح شده و به نعمت بزرگ اتحاد و برادری اشاره کرده است و مسلمانان را به تفکر در وضع اندوهبار گذشته، و مقایسه آن پراکندگی با این وحدت دعوت می‌کند، و می‌گوید: فراموش نکنید که در گذشته چگونه با هم دشمن بودید، ولی خداوند در پرتو اسلام و ایمان دل‌های شما را به هم مربوط ساخت، و شما دشمنان دیروز، برادران امروز شدید اذکروا نعمه الله علیکم اذ کنتم اعداء فالف بین قلوبکم فاصبحتم بنعمته اخوانا و جالب توجه اینکه کلمه نعمت را دو بار در این جمله تکرار کرده است و به این طریق اهمیت موهبت اتفاق و برادری را گوشزد می‌کند.</p>	<p>تفسیر قرآنی، ۱۳: ۱۰۳</p>
<p>وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ</p>	<p>و در نیکوکاری و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید، و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید، و از خدا پروا کنید که خدا سخت‌کیفر است.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • نیکوکاری • همیاری • همدلی (از ویژگی‌های گروه‌های غیررسمی) • پرهیز از تفرقه و گروه‌گرایی افراطی 	<p>آنچه در این آیه در زمینه تعاون آمده، اصلی کلی در اسلام است که سراسر مسائل اجتماعی، حقوقی، اخلاقی و .. را در بر می‌گیرد و طبق این اصل مسلمانان موظف به تعاون در کار نیک هستند و نه در کارهای نادرست و باطل. جالب توجه اینکه بر و تقوا هر دو با هم ذکر شده‌اند، که یکی جنبه اثباتی دارد و اشاره به اعمال مفید است و دیگری جنبه نفی دارد و اشاره به جلوگیری از اعمال خلاف است و به این ترتیب تعاون و همکاری باید هم در دعوت به نیکویی‌ها و هم در مبارزه با بدی‌ها انجام گیرد.</p>	<p>تفسیر قرآنی، ۲: ۱۷۷</p>
<p>وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا</p>	<p>و به بندگانم بگو: «آنچه را که بهتر است بگویند»، که شیطان میانشان را به هم می‌زند، زیرا شیطان همواره برای انسان دشمنی آشکار است.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • حسن خلق • شیطان‌شناسی • نیکو سخن گفتن • شیطان‌گریزی 	<p>آیه کریمه، به نرمش و لطافت در بیان و انتخاب بهترین کلمات دعوت می‌کند تا از فساد شیطان پرهیزند. البته کلمه "بینهم" (در میان آنها) طبق این تفسیر مفهومی این است که شیطان، سعی می‌کند میان مؤمنان و مخالفانشان فساد ایجاد کند یا سعی می‌کند در دل‌های مؤمنان به طرز مرموزی نفوذ و آنها را به فساد و افساد دعوت کند.</p>	<p>تفسیر قرآنی، ۱۶: ۱۰۱</p>

عقوبت در گروه‌های غیررسمی و نیکوکارها

تفسیر قرآنی، ۱۶: ۱۰۱

<p>العصران آیه ۱۵۹</p>	<p>این آیه فلسفه سرمایه اجتماعی قوی پیامبر ﷺ را نرمخویی و محبت بیان می‌کند و یادآور می‌شود که برای ایجاد یک سرمایه اجتماعی قوی، تندخویی عامل مخرب است. مضاف بر نرمخویی، خداوند گذشت، بخشش و مشارکت را نیز از عوامل لازم برای تثبیت سرمایه اجتماعی و جلوه کردن فلسفه حیات به‌شمار می‌آورد.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • نرمخویی • گذشت و بخشش • مشارکت • مشورت 	<p>پس به [برکت] رحمت الهی، با آنان نرمخو [و پرمهر] شدی، و اگر تندخو و سختدل بودی، قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند. پس، از آنان درگذر و برایشان آموزش بخواه، و در کار[ها] با آنان مشورت کن، و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن، زیرا خداوند توکل‌کنندگان را دوست می‌دارد.</p>	<p>فِيمَا رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ لَئِن لَّمْ يَكُنِ اللَّهُ غَافِقًا لِّلْقُلُوبِ لَافْتَضُوا مِن حَوْلِكَ فَاتَّعَفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ</p>
<p>سوره آیه ۳۳</p>	<p>آیه مورد نظر پس از بیان مفاهیم اساسی دین همچون توحید و یکتاپرستی، راه‌های مشارکت در اجتماع و استحکام پیوندهای اجتماعی از طریق کمک به اقشار مختلف را بیان می‌کند که مهم‌ترین آنها نیکی به والدین، همسایه بیگانه، همنشین، یتیم و مستمند، خویشاوند، در راه‌مانده یا بردگان است. همچنین به نیکی کردن نسبت به همه خویشاوندان دستور می‌دهد و به ذی‌القربی.</p> <p>این موضوع نیز از مسائلی است که در قرآن تأکید فراوان بر آن شده است، گاهی به‌عنوان صله رحم و گاهی به‌عنوان احسان به آنها، در واقع اسلام می‌خواهد به این وسیله علاوه بر پیوند وسیعی که در میان تمام افراد بشر به‌وجود آورده، پیوندهای محکم‌تری در میان واحدهای کوچک‌تر و متشکک‌تر، به نام فامیل به‌وجود آورد تا در برابر مشکلات و حوادث یکدیگر را یاری دهند و از حقوق هم دفاع کنند.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • نیکی به خانواده • همسایگی • کمک به مستمندان • توجه به یتیمان 	<p>و خدا را بپرستید، و چیزی را با او شریک مگردانید؛ و به پدر و مادر احسان کنید؛ و درباره خویشاوندان و یتیمان و مستمندان و همسایه خویش و همسایه بیگانه و همنشین و در راه‌مانده و بندگان خود [نیکی کنید]؛ که خدا کسی را که متکبر و فخر فروش است دوست نمی‌دارد</p>	<p>مشارکت اجتماعی و پیوندهای همسایگی</p> <p>وَأَعِظُوا اللَّهَ وَاتَّقُوا اللَّهَ يَوْمَ تَكُونُ الْأَرْسَالُ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا يَوْمَ تُنْفَخُ الْأَشْجَارُ وَمَأْتِ الْمَلَائِكَةُ بِالنَّاصِبِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا</p>
<p>روم آیه ۲۶</p>	<p>محبوب‌ترین بنیان در نزد خداوند خانواده است و در آیه کریمه، فلسفه تشکیل خانواده آرامش و مودت است که به‌هر حال این آرامش و سکون هم از نظر جسمی است و هم از نظر روحی، هم از جنبه فردی و هم اجتماعی است و از الزامات تشکیل اجتماعات سالم به‌شمار می‌آید.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • خانواده • آرامش • رحمت 	<p>و از نشانه‌های او اینکه از [نوع] خودتان همسرانی برای شما آفرید تا بدانها آرام گیرید، و میانتان دوستی و رحمت نهاد. آری، در این [نعمت] برای مردمی که می‌اندیشند، قطعاً نشانه‌هایی است.</p>	<p>پیوندهای خانوادگی</p> <p>وَمِن آيَاتِهِ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِّيَسْكُنُوا اِيَّهَا وَيَجْعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً اِنَّ فِي ذٰلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُوْنَ</p>
<p>صل آیه ۲۲</p>	<p>اکثر مواردی که در آیات قبل ذکر شده است، زمینه شکل‌گیری اعتماد در بین افراد به‌شمار می‌آید. در این آیه پروردگار به مؤمنان یادآور می‌شود که این رشته‌های اعتماد را از هم گسسته نکنند و از تقلب و فریب و هر آنچه به این اعتماد خدشه وارد می‌کند، بپرهیزند.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • اعتماد • وفای به عهد • پرهیز از فریبکاری 	<p>و مانند آن [زنی] که رشته خود را پس از محکم بافتن، [یکی‌یکی] از هم می‌گسست، مباشید که سوگندهای خود را میان خویش وسیله [فریب و] تقلب سازید [به خیال این] که گروهی از گروه دیگر [در داشتن امکانات] افزون‌ترند</p>	<p>اعتماد و اصباف و برابری</p> <p>وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِي تَفَسَّطَتْ وَرَثَتُهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ اَنْ كَانَتْ تَتَّخِذُونَ اٰيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ اَنْ تَكُوْنَ اُمَّةٌ هِيَ اَرْبَى مِنْ اُمَّةٍ</p>

چیستی نسبت دین و سرمایه اجتماعی با نگره فلسفی (موردکاوی: پایش آیات قرآن در نظام وحیانی) □ ۱۹۱

<p>۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲</p>	<p>در این آیه ضمن اشاره به نعمت وجود پیامبران الهی، از میزانی که همراه با آنها نازل شده و آن قرآن کریم است، سخن به میان آمده است و هدف از این مهم را برقراری عدل و داد بیان می‌کند.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • عدل • انصاف • میزان 	<p>به‌راستی [ما] پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب و ترازو را فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند.</p>	<p>لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ</p>
<p>۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵</p>	<p>سازوکار نظام اسلامی برای برپایی امنیت و جلوگیری از بروز جرم‌های اجتماعی در نظر گرفتن قصاص برای مجرمان است که در این قصاص، عدالت نیز در نظر گرفته و مجازات متناسب با جرم تعیین می‌شود.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • امنیت • جرم • قصاص • مجرم 	<p>اگر بکشی، تو را می‌کشند</p>	<p>أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ</p>
<p>۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸</p>	<p>در دین اسلام و فلسفه حیات، مودت و دوستی با کسانی سفارش شده است که از بهداشت روانی برخوردار باشند. همان‌طور که آیه مذکور بیانگر این موضوع است که برخی را به دوستی نگیرید، زیرا در قلوب آنها مرضی است که به این دوستی‌ها خدشه وارد می‌کند. لذا برخورداری طرفین از بهداشت روانی، عامل مهمی در شکل‌گیری مودت و ایجاد سرمایه اجتماعی است.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • بهداشت روانی • سستی در دوستی‌ها 	<p>می‌بینی کسانی که در دل‌هایشان بیماری است، در [دوستی] با آنان شتاب می‌ورزند. می‌گویند: «می‌ترسیم به ما حادثه ناگواری برسد» امید است خدا از جانب خود فتح [منظور] یا امر دیگری را پیش آورد، تا [در نتیجه آنان] از آنچه در دل خود نهفته داشته‌اند پشیمان گردند.</p>	<p>فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَى أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ فَيُضْحِكُوا عَلَيَّ مَا أَسْرَوُ فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِينَ</p>
<p>۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰</p>	<p>از نظر اجتماعی و سیاسی، نماز جمعه، یک کنگره عظیم هفتگی است. در حقیقت اسلام، به سه اجتماع بزرگ اهمیت می‌دهد اجتماعات روزانه که در نماز جماعت حاصل می‌شود؛ اجتماع هفتگی که در مراسم نماز جمعه است و اجتماع حج که در کنار خانه خدا هر سال یک بار انجام می‌گیرد. نقش نماز جمعه در این میان بسیار مهم است، به‌ویژه اینکه یکی از برنامه‌های خطیب در خطبه نماز جمعه، ذکر مسائل مهم سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است و به این ترتیب این اجتماع عظیم و پرشکوه منشأ برکات زیر می‌شود:</p> <p>الف) آگاهی بخشیدن به مردم در زمینه معارف اسلامی و رویدادهای مهم اجتماعی و سیاسی؛</p> <p>ب) ایجاد همبستگی و انسجام هر چه بیشتر در میان صفوف مسلمین، به‌گونه‌ای که دشمنان را به وحشت افکند و پشت آنها را بلرزاند؛</p> <p>ج) تجدید روح دینی و نشاط معنوی برای توده مردم مسلمان؛</p> <p>د: جلب همکاری برای حل مشکلات عمومی.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • مشارکت سیاسی • نماز جمعه 	<p>ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چون برای نماز جمعه ندا در داده شد، به‌سوی ذکر خدا بشتابید، و دادوستد را واگذارید. اگر بدانید این برای شما بهتر است.</p>	<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ</p>

جدول ۲. همگنی آیات وحیانی بر مؤلفه‌های مدل بانک جهانی (محقق ساخته، ۱۳۹۳)

نتیجه گیری

یکی از شگفتی‌های نظام و حیانی و موسوعه حدیثی و روایی اسلام و حتی سایر ادیان الهی ریشه داشتن بسیاری از مفاهیم، سازه‌ها، گزاره‌ها و اصطلاحات رایج عصر مدرن در فراخنای تاریخی این ادیان است؛ یعنی می‌توان با جسارت و جرأت اعلام کرد که بسیاری از واژگان مصطلح روزگار نو، در عصر کهن ریشه دارند، خواه دین و خواه میراث بشری؛ لذا در تبیین مناسبت بین دین و سرمایه اجتماعی امر اجتناب‌ناپذیری است که این مفاهیم (مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی) در نظام ارزشی به‌خوبی تبیین، تأکید و تصریح شوند.

سرمایه اجتماعی به‌نحوی در اغلب آیات قرآن کریم در امور مختلف دیده شده است. قرآن کتابی است که به‌زعم صاحب‌نظران، ۹۰ درصد آیات آن به مؤلفه‌های زندگی و حیانی دنیوی و اخروی و ۱۰ درصد و شاید کمتر، به جهاد مربوط است. به‌طور مثال صراحتاً در آیه «وَأَنْ أَيْسَرَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (نجم: ۳۹) تلاش و سعی انسان را به سرمایه فکری نسبت می‌دهد و مجموعه سرمایه‌های فکری به‌نحوی سرمایه اجتماعی است (خنیفر، ۱۳۹۳: ۱). با کاوش و پایش مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی در بانک جهانی، شاهد شگفتی عمیقی در زمینه انطباق آیات بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شدیم که نه تنها این تطبیق مد نظر قرار گرفته، بلکه توجه دین به کژکارکردهای این موضوع نیز بسیار نمایان است.

با عنایت به بررسی‌ها در زمینه سرمایه اجتماعی و نگاه دینی و فلسفی به آن (به‌ویژه آیات و روایات مورد استفاده در این نوشتار مانند آیه ۲ سوره مائده که: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، آماده باشید و گروه گروه به جهاد بیرون روید یا به‌طور جمعی روانه شوید). به‌خوبی نمایانگر می‌شود که نگاه دینی و فلسفی به سرمایه اجتماعی ژرفای بیشتری نسبت به دیدگاه بانک جهانی دارد و این سؤال پیش می‌آید که چرا؟ زیرا نگاه بانک جهانی، سود، کاپیتالیزم‌نگری و منفعت محدود دنیوی است؛ ولی نگاه دینی، فراسویی و شامل‌بخش مهمی از رسالت آدمی در حیات چندروزه دنیوی است؛ که زیباترین تفسیر سرمایه وجودی هر انسان، در نگاه به دنیا و آخرت، در سخن حضرت امام حسن علیه السلام آمده است که

منابع

قرآن کریم.

۱. آبیانغی اصفهانی، سعید (۱۳۹۲). طراحی و تبیین مدل مواجهه با سرمایه اجتماعی در سازمان، مطالعه موردی: دیوان محاسبات کشور، رساله دکتری، پردیس فارابی دانشگاه تهران.
۲. اسماعیلی شه میرزادی، سیما، مرادیان سرخکلاهی، منور، طل، آذر، صادقی، رویا و نیکوسرشت، زهرا (۱۳۹۲). ارتباط سنجی سرمایه اجتماعی درک شده و عوامل مرتبط با آن در کارکنان شبکه بهداشت و درمان شهرستان ری تهران، مجله تحقیقات نظام سلامت، ۹ (۱۱)، ۱۲۲۱-۱۲۲۹.
۳. اعظمی، هادی، حسینی، سید جواد و علمدار، اسماعیل (۲۰۱۳). تحلیل نقش سرمایه اجتماعی در حکمرانی مطلوب شهری، ارائه شده در پنجمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری، مشهد.
۴. امین بیدختی، علی اکبر؛ شریفی، نوید (۱۳۹۲). دینداری و سرمایه اجتماعی، حامی امنیت اجتماعی، فصلنامه مطالعات اجتماعی (۳۳).
۵. براتلو، فاطمه؛ صنایع، محمد (۱۳۸۸). درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی، نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره ششم.
۶. ترک زاده، جعفر؛ محترم، معصومه (۱۳۹۱). تدوین و ارائه الگویی یکپارچه از سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن، مطالعات مدیریت انتظامی، سال ۷، شماره ۳.
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). دین شناسی، مرکز نشر اسراء قم.
۸. حسن زاده ثمرین، تورج (۱۳۸۹). طراحی و تبیین مدل سرمایه اجتماعی به منظور دستیابی به تعالی سازمانی در شهرداری تهران، رساله دکتری، دانشگاه تهران - پردیس قم.
۹. خلیلیان، حسین (۱۳۹۰). بررسی رابطه بین دینداری و رفتار شهروندی سازمانی (در سازمان های منتخب)، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران - پردیس قم.

۱۰. خنده‌رو، مهدی (۱۳۸۷). بررسی سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در سطح محله (مطالعه موردی محله‌های منطقه ۹ شهرستان مشهد)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۱۱. خنیفر، حسین (۱۳۹۳). یادداشت‌های موضوعی، [بی‌نا].
۱۲. درخشه، جلال؛ ردادی، محسن (۱۳۹۰). کژکارکردهای سرمایه اجتماعی و نقش دین در بهبود آن، جستارهای سیاسی معاصر (۱) ۲.
۱۳. شیرازی، سید حسن (۱۳۵۷). رمز پیشرفت ملت‌ها، تهران: انتشارات اسلامیه.
۱۴. شیرخانی، محمد علی، واسعی‌زاده، نسیم (۱۳۹۱). سرمایه اجتماعی و امنیت بین‌المللی، فصلنامه سیاست، ۴۲ (۲)، ۱۱۳ - ۱۲۸.
۱۵. ضرغامی، برزین (۱۳۸۶). نقش نهادها و رفتارهای دینی در تقویت و انسجام سرمایه اجتماعی، نشریه آیین. شماره ۷، ۷۰-۷۳.
۱۶. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۳). ترجمه تفسیر المیزان، محمد باقر موسوی همدانی، قم، اسلامی.
۱۷. علینی، محمد (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلام، انتشارات بوستان کتاب، قم.
۱۸. عمید، حسن (۱۳۵۴). فرهنگ عمید، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
۱۹. فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۶). دین و سرمایه اجتماعی، ماهنامه معرفت، ۱۶ (۱۲)، ۷۹-۱۰۰.
۲۰. کتابی، محمود، گنجی، محمد، احمدی، یعقوب و معصومی، رضا (۱۳۸۳). دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)، ۱۷ (۲)، ۱۶۹-۱۹۲.
۲۱. محمدی، جمال؛ عیوضلو، محمود؛ عیوضلو، داود؛ رضایی، فرشته (۱۳۹۲). تحلیل فضایی از تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی، مورد مطالعه نقاط شهری و روستایی شهرستان کوه‌دشت، فصلنامه علمی - پژوهشی دانشگاه گلستان، سال سوم.
۲۲. معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ فارسی (معین)، تهران: عماد.
۲۳. مورفی، ژورف (۱۳۸۶). غیرممکن ممکن است، تهران، نشر مرکز.

25. Burt, R.s (1997). *The contingent value of social capital*, Administration sciences quarterly, pp42.
26. Coleman, J.S (1988), *Social capital in the creation of human capital*, American Journal of Sociology, (94), pp. 95-120 .
27. Digna, Emil (2014). *Social capital and social justice*, procedia-Economic and Finance (8): 246-253.
28. Fukuyama, F (1995), *Trust: The social virtues and the creation of propriety Network*, Free press.
29. Honlond, Jasmin; Wippert, Maria; Van der Meer, ELKE (2014). *Urban health resources: physical and social constitutes of neighborhood social capital*, Procedia-social and behavioral science (131): 491-496.
30. Mellor, J. And Gilliat-Ray, S. (2013). *The early history of migration and settlement of Yemenis in Cardiff: religion and ethnicity as social capital*, Ethnic and Racial Studies. Vol. 38, Issue1, pp.176-191.
31. Nahapiet, J. and Ghoshal, S. (1998). *Social capital, intellectual capital and the organizational advantage*, Academy of Management Review. 22 (20), pp.242-266.
32. Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
33. Smidt, Crown. (2003). *religion as social capital*, Baylor university press.
34. Speller berg, A. (2001). *Framework for the Measurement of social capital in New Zealand*, Social Capital programmed team. Statistics New Zealand.
35. Swinburne, Richard, (2003). *Providence and the problem of evil*, oxford Clare don press.
36. Verduin, Femke; Smid, Geert E; Wind, Tim R; Scholte, Willem F (2014). *In search of link between social capital, mental health and sociotherapy: A longitudinal study in Rwanda*, Social Science & Medicine, Volume 121: pp. 1-9.